***

Після гетьмана Юрія Хмельницького на Україні стали два гетьмани. На східній Україні, на чорній раді в Ніжині 1668 року, козаки й народ вибрали гетьманом Івана Бруховецького, на західній Україні, в Корсуні, козацька старшина настановила гетьманом Павла Тетерю. Од того часу Україна розділилась на дві половини по Дніпро: Полтавщина й Чернігівщина зостались під московським царем; Київщина, Волинь та Поділє знов піддались під польського короля. Обидва гетьмани хотіли зіпхнути один другого з місця і забрати в свої руки всю Україну, і разом з ними Москва й Польща вмішувались в українські діла, піддержували кожна свого гетьмана і хотіли силою завоювати собі другу половину України. На Україні почались війни без перестану. Обидва гетьмани з польським та московським військом мережили Україну вподовж і впоперек, брали городи й села, руйнували, палили, накликали татар, поляків, москалів. Правий, західний берег став пустинею. Народ втікав на далекі степи в Катеринославщину, в харківську, вороніжську ґубернії, на Дін. Народ назвав сей кривавий час "руїною".

Столицею Бруховецького став Переяслав; столицею Тетері зостався давній гетьманський город Богдана Хмельницького, Чигирин. Обидва гетьмани поглядали завидливими очима через Дніпро і збиралися напасти один на другого. Бруховецький тихенько розіслав листи по Київщині, в котрих підмовляв народ встати на Ляхів і вигнати їх з України. Тетеря послав Петра Дорошенка за Дніпро. Дорошенко засів в Кременчузі. Бруховецький просив собі у царя на поміч московського війська, Тетеря кликав на поміч польське військо.

Московський цар не дуже квапився, посилати Бруховецькому поміч. Він тоді воював з Польщею і Поляки страшно побили московське військо. В 1661 року, при Кушликах, в Литві польське військо розбило московських воєвод Хованського та Ордина-Нащокина. Двадцять тисяч Москалів полягло на місці. Поляки одняли од Москви всю Литву й Білу Русь. Московський цар послав Бруховецькому трохи війська з своїми

боярами, та в Січ п'ятсот Москалів та Донців з Касоговим на поміч запорожському отаманові Сіркові. А тим часом Тетеря послав до короля посланців Гарадзу та Олістратенка і просив, щоб король чим скоріше приходив на Україну з військом. Король хапався на Україну, бо в Тетериній гетьманщині вже починався проти Польщі страшний народний бунт. Його розпочав в Паволочі паволоцький полковник, Іван, на прізвище Попович. Козаки й народ звали його паволоцьким попом.

Іван Попович був син священика з місточка Ходоркова. Ще в молодих літах він служив у війську Богдана Хмельницького і ходив на Білу Русь виганяти польських панів. За Юрія Хмельницького він уже був полковником в Паволочі, зайнявши місце Богуна, котрий перейшов полковником у Винницю. Але як настав гетьманом Тетеря, Поповичові стало дуже скрутно. Тетеря тяг до Польщі, любив польських панів, знов напустив Поляків та жидів на Україну. Попович ненавидів Польщу, польських панів та жидів, стояв за народ і тягнув до Москви, бо сподівався од Москви добра для народа. Він хотів прилучити західну Україну до Бруховецького і посилав листи в Київ до московського воєводи, просячи од його помочі. Тетеря дізнався про те, що він задумує вигнати Поляків з України ще й передатись московському цареві, оддав його під суд і засудив на смерть. Київський митрополит Діонизий Балабан та чернець Юрій Хмельницький упрохали Тетерю дарувати йому життя, вважаючи на його молоді літа. Тетеря помилував Поповича, але з тим, щоб він постригся в священника. Не минуло й півроку, а Попович знов почав слати листи в Київ до московського воєводи. Воєвода обіцяв послати йому поміч. Попович прибув в Паволоч і його знов вибрали козацьким полковником, не вважаючи на його попівську рясу. Попович підняв повстання проти Поляків. Народ і голота ненавиділи польських панів, не любили й Тетері за його ласку до Поляків і почали приставати до Поповича. В Паволочі вирізали всіх Поляків та жидів. Повстання зайнялося. Попович розіслав загони і народ почав вирізувати та грабити Поляків та жидів, скрізь в місточках та в селах. Тетеря зібрав військо і обступив Наволоч. Попович послав просити помочі до Бруховецького, а сам заперся в Наволочі. Поміч не прийшла і Попович, жалуючи город і людей, сам оддав себе в руки

Тетері. Тетеря звелів мучити Поповича: йому терли гарячим каменем тім'я, прикладали до боків розпечене залізо, а далі поодрубували руки й ноги і покинули його ще живого, а потім спалили його тіло. Се повстання так налякало Тетерю, що він просив, короля, аби як можна скоріше подати йому поміч і привести польське військо на Україну.

Після Покрови, 8. жовтня 1663 року, польський король Ян Казимір прийшов на Україну і став у Білій Церкві, за шістдесят верстов од Києва. Ян Казимір тільки що одвоював од московського царя Олексія всю Білу Русь і тепер хотів одібрати і всю Україну. В короля було небагато війська, але до його пристали Тетерині козаки, йому послав татар і кримський хан. В Білу Церкву прибув до короля гетьман Тетеря і з ним тринадцять полковників, вірних королеві; між ними були: Ханенко, Милешко, Гоголь, Богун та Гуляницький. Духовенство прислало од себе привітати короля архімандрита Гедеона-Юрія Хмельницького. Саме тоді вибрали в Києві митрополита Йосифа Тукальского. Королю се не зовсім сподобалось. Тукальский не любив Польщі. В Києві сидів в той час архієрей Методій, приятель Бруховецького, а ще більший приятель московського царя, котрий, хотів навіть настановити його київським митрополитом. Методій писав в Москву про все, що робилось на Україні. Він зараз дав звістку в Москву, що польський король прийшов в Білу Церкву і просив царя, щоб він, як можна скоріше, прислав на поміч Бруховецькому московське військо. Тим часом, 13 листопада перед пилипівчаним пущенням, король з козаками та з татарами дійшов уже до самого Дніпра, став у Ржищеві над Дніпром і почав перевозити своє військо за Дніпро. Татари переплили через Дніпро коло Трипілля, по своєму звичаю, держачись за кінські хвости. Бруховецький стривожився, слав до царя лист за листом, щоб цар скоріше присилав на поміч військо, а цар помочі не посилав. Князь Ромодановський, котрий стояв з московським військом в Білгороді на українській границі, розпустив Москалів до дому. Натомість з Москви приїхав до Бруховецького царський посланець, Башмаков. Він привіз гетьманові умову, написану ще гетьманом Юрієм Хмельницьким і велів гетьманові підписатись на тій умові і сповнити її. В тій умові був один пункт, в котрому говорилось, що гетьман повинен збирати податки на Україні і одсилати в царську

казну. Гетьман і старшина довго сперечались, але мусили підписатись. Башмаков пригадав їм, як сьвятий апостол Павло сказав: "Раби повинні покорятись своїм владикам". Козаки стали вже царськими рабами...

Окрім того Башмаков передав гетьманові царський приказ, щоб він позаписував на папір всіх козаків, міщан, селян, їх землю, хуторі, млини, пасіки, худобу, щоб по тих записах з усього збирати в царську казну податки. Бруховецький говорив, що польський король перевозить військо через Дніпро, що біда висить над головою, записувати людей та землі тепер ніколи. Одначе нігде було дітись, коли так щедро поступився цареві. Гетьман мусів обіцяти окрім того, що він буде харчувати московських воєвод і їх військо, що цар насадив в кожному українському городі: він записав на кожного московського воєводу по млинові на двоє коліс (добрі були животи в московських воєвод!) полковникам по п'ятдесят восьмачок, підполковникам та майорам по двадцять п'ять, капітанам по двадцять, прапорщикам по десять, москалям по чотири восьмачки житнього борошна на рік. А війська на поміч гетьманові все таки не прислали з Москви...

Тим часом настала зима. Після Різдва 1664 р. король стояв уже за Дніпром. З ним йшли значні польські воєводи Чернецький та Маховський. В короля було небагато війська. Щоб запобігти ласки в українських селян, король викупив з неволі татар українських бранців і пускав на волю.

В Київщині почалися повстання проти короля і Тетері. Його підняв славний запорожський отаман Іван Сірко. Сірко не любив Польщі та польських панів, не любив і Тетері за те що він тягнув до Поляків. Він був дуже прихильний до простого народу і ждав од московського царя добра для народа. Сірко стояв за царя і хотів привернути цілу Україну до Бруховецького. Цар прислав в Січ, на поміч Сіркові Косогова. Поміч була невелика. Косогов привів всього-на-всього тридцять донських Козаків та шістдесят Калмиків, дикого народу, що живе аж коло Каспійського моря.

Сірко кинувся в Крим, щоб не пустити татар на поміч королеві, взяв Перекоп, спасав його, почім зачав плюндрувати татарські села під Перекопом, понад Дніпром та Дністром, побив велику силу татар, набрав всякого добра і кинувся на Поділє на річку Бог… Селяни й Козаки зачувши про Сірка, кинулись на Поляків та на жидів, начали їх вирізувати та грабити. Брацлавський та Кальницький полк. Могилів, Рашків, увесь уманський повіт одкинулись од короля і піддались під московського царя Сірко задумав одняти од Тетері всю правобічну Україну і оддати цареві.

В кінці мая Чернецький з Тетерею напали на Бруховецького, билися з ним цілий день од ранку до самого вечора.

Вступаючи в гетьманщину Бруховецького, Поляки не набрали з собою доволі харчів та сіна для коней. Вони сподівались достати собі запасів, завоювавши українські городи, але вийшло інакше. Городи не здавались. Харч та сіно прийшлось добувати силою, однімати в людей по селах. Козаки Бруховецького нападали на Поляків, однімали вози з хлібом та з сіном і вбивали польських жовнірів. Полякам прийшлось брати городи силою, а таких городів було мало не триста.

Поперед усього Поляки напали на Воронкове, ограбили його й спалили. Потім вони обступили Боришполь і почали кидати в город бомби. Город загорівся. Боришпольці ждали на поміч московського війська, а військо не приходило. Тоді духовенство подало раду, оддати город. Ворота одчинились. Поперед усіх вийшло духовенство, а за ним вийшли Боришпольці; вони вели з собою зв'язаного сотника Собу і оддали його Полякам. Соба не хотів оддавати города Полякам і давав раду стояти проти Поляків. Поляки не зачіпали людей, не кинулись різати, але забрали ввесь хліб в городі.

Була страшна грязюка. Польське військо на силу тяглося далі до Остра. Остер стояв в кутку над Десною і маленькими річками Остром та Папроком, там де вони вливаються в Десну. По один бік города було страшне болото, по другий бік стояла твердиня. Вода в той час дуже

прибула і підтопила город. Взяти город було дуже трудно, але на щастя Поляків зразу вдарили морози та такі здорові, що через кілька днів можна було ходити по льоду. На Миколи Поляки накидали по льоду хворосту і почали підступати під город, а військові слуги кинулись по селах, порозбирали хати і почали ставити мости. Через мости покотили гармати і почали бити на город; піше військо полізло через вали. Козаки одбили поляків, але опівночі втекло з города московське військо. Король обіцяв помішували Остерців, як вони самі оддадуть город; він став на кватирі в передмісті, в одній хатині, розпустив військо на кватирі по селах на одпочинок. Так Поляки стояли цілі Різдвяні святки. Вони ждали, поки минуть страшні морози, котрі вдарили несподівано.

Тим часом друга половина польського війська, під рукою польського воєводи, споляченого Українця, Чернецького, пішли на другий бік од Остра забирати городки та села. До Чернецького пристали козацькі Тетерині полковники Богун та Гуляницький. Поляки взяли Ромен. В Ромні люди випустили московське військо й самі повтікали, покинувши хати пустками. За Ромном поздавались і другі городки та села не стільки Полякам, скільки Богунові, котрого ймення було славне між козаками.

Одно Манастирище довго не оддавалось. Поляки взяли його, ограбили людей і оддали в полон татарам.

Набравши в полон українських людей, татари більше не хотіли помагати королеві і пішли собі в Крим. Король просив їх зістатись. Татари не послухали. Тоді король послав звати до себе Тетерю, котрий стояв за Дніпром. Тетеря, доставши од короля приказ, перейшов через Дніпро і простував до короля з своїми козаками через Прилуки.

Зараз після Різдва, 1664 року, король Ян Казимір задумав іти просто на московське царство і виступив з військом з Остра. Поляки поминули Ніжин, бо в Ніжині була дуже сильна твердиня, і прямували до границі московського царства. По дорозі трапилось над самою Десною містечко Солтикова Дівка. Кругом місточка були насипані вали, обгорожені

частоколом. Кінець місточка стояв замок, збудований кругло на спосіб місяця-молодика. З трьох боків замку текла річка. В тому місці вода ніколи не замерзала, бо на дні ріки було багато джерел. Замок і містечко були в руках одного Донця, на прізвище Трикача. Козаки затопили пороми в воді і думали витягти їх тоді, як прийдеться втікали од Поляків.

Корольовий трубач приїхав до валу і закричав, щоб козаки оддали Полякам містечко. Козаки крикнули, що Солтикова Дівка залежить не од короля а од царя. Трубач од'їхав і знов приїхав вдруге. Козаки почали на його стріляти. Тоді король звелів Полякам наступати на містечко. Було вже над вечером. Загриміли гармати. Дим піднявся хмарами, аж на дворі стемніло. Кулі полетіли в містечко. Поляки полізли на вали. Козаки так почастували їх шаблями, що Поляки одступились од валів. Козаки вискочили з-за валів і почали бити Поляків. На дворі почало смеркатись. Поляки покотили поперед себе застави з колодок, щоб заслонити себе од козацьких куль, але козаки знов одкинули Поляків. Вже настала ніч, а битва тяглася. В той час, як козаки бились на валах, польські військові слуги пішли шукати на річці броду і натрапили на затоплені пороми. Слуги перекопали греблю. Вода шубовснула в прокіп і пороми виринули з води. Поляки скочили на пороми, і підпливли під самий замок і почали рубати частокіл. В замкові були самі молодиці та діти, котрих сховали там козаки. Прислуги дали знати в польський стан. Польські жовніри напали на замок, прикотили тарани і проломили таранами стіни. Козаки почули, покинули вали і побігли в замок спасати жінок та дітей, але опізнились.

— Згода! просимо милости! — закричали козаки.

Поляки обіцяли помилувати їх, як вони здадуться їм. Козаки одчинили ворота: "Нема вам милости!" закричали Поляки, вскочивши у ворота темної ночі, і почали рубати в пень козаків, жінок і дітей.

Один польський капітан хотів спинити одубілих Поляків, але його скалічили. Десять тисяч народа вирізали польські жовніри. Трубач упав з простреляним горлом.

Після такого кривавого діла король рушив на Сосницю: В Сосниці не було полковника; війська було небагато, і козаки самохіть оддали город королеві. З Сосниці король пішов на містечко Нові Млини. В Нових Млинах зовсім не було війська: воно й не оборонялось. Поляки перейшли через його і за містечком розп'яли шатра і розіклали багаття. Один польський воєвода Пражмовський віз з собою багато грошей, дорогої посуди од королівського стола і всякі папері. Він став на ніч в місточку. Про се довідався конотопський сотник Нужний і з своїми козаками несподівано вскочив в містечко. Пражмовський ледве встиг вискочити і втекти, а всі гроші, дорога королівська посуда, папері, навіть військова срібна чорнильниця, все попалось в козацькі руки.

Король хотів іти на Батурин, де стояв Бруховецький з головним козацьким військом, але королівські посланці довідались, що в Батурині велика твердиня і багато війська. Король покинув Батурин і рушив на Путивль. Тут Поляки довідались, що туди прийшло свіже московське військо, і король повернув до Глухова.

Глухів був крайній український город, недалеко од границі московського царства. Взявши Глухів, король міг набігти на московське царство. Він звелів взяти Глухів. Ставши станом за кілька верстов од Глухова, король звелів Чернецькому з пішим військом та з гарматами йти на приступ.

Кругом Глухова йшли два вали і два рови. Козаки поправили вал і були готові битись на смерть. В городі були козаки глухівської сотні під рукою Дворецького і генерального судді Животовського, було трохи московського війська. В город збіглося багато людей з околиці, щоб сховатись од Поляків. Чернецький підступив під город. Поляки з трьох боків вдарили на Глухів. Проти самих воріт вони насипали шанець, поставили на його гармати і почали кидати в город кулі. Піше військо з

двох боків полізло на вали. Козаки одбились од Поляків, вискочили за вали і прогнали їх. Тоді король звелів підкопатись під город. Поляки почали підкопуватись під землею двома рукавами: один рукав вели під одну браму, а другий під другу браму. Вони хотіли накласти в ті рукави пороху й зірвати брами та вали і через зірване місце кинутись в город. Як рукави були вже готові, Поляки вкотили туди кільки десятків бочок пороху. В одному рукаві запалили порох. Зірвали одну браму і частку вала. В проломане місце на валу кинулась польська піхота. Поляки лізли на вал, втикали там польські знамена, рубали частокіл, але козаки скидали їх з вала в рів. Поляки летіли сторч. Козаки стріляли на них зверху з рушниць. Ті що повтікали, розказували, що вони через частокіл бачили другий такий самий вал, котрий було трудно взяти, так як і перший. Тисяча Поляків була вбита на валах, і вони мусили одступитись.

В другому рукаві під землею не запалився порох, а ті козаки, що стояли коло валу і були напоготові кинутись в проломане порохом місце, стояли, кричали та стріляли на вітер: навпісля виявилось, що ті Тетерині козаки змовились з глухівськими козаками, щоб не дати полякам влізти в город.

Приступ на город не вдався. Настала ніч. Вдарили страшні морози. Полякам приходилось круто од холоду й голоду. Кватир не було, не ставало й хліба. Прийшла звістка, що Бруховецький з своїми козаками та з Москалями наступає з Батурина і хоче вдарити на Поляків збоку. Королеві прийшлось кидати Глухів і йти на Бруховецького. Поляки день і ніч держали запряжених коней і Бруховецький з московським воєводою Ромодановським стрілися з Поляками. Закипіла битва. Поляки не встояли і повернули на Новгород-Сіверський. Ромодановський пустився за ними і догнав в Пирогівці на перевозі через Десну. Лід почав розтавати і став уже крихкий. Поляки насилу встигли перескочити через Десну і король пішов в Новгород-Сіверський. В Новгороді-Сіверському не пустили Поляків. Тоді король одділив собі частку війська і пішов у Литву, а Чернецькому та Собєскому звелів вести другу половину війська назад за Дніпро, в Тетерину гетьманщину, де вже почалося повстання проти Поляків та Тетері.

В той час Поляки дізнались, що під Глуховом Тетерин козацький полковник Богун зрадив Поляків і переказував Глухівцям все, що задумували на війні Поляки. Поляки дізнались, що Богун змовився з Бруховецьким і з Москалями напасти на короля саме тоді, як він мав перевозити військо через Десну. Поляки присудили Богуна на смерть і розстріляли його. В той час як Богун задумав зрадити Поляків під Глуховом і передатись московському цареві та Бруховецькому, в той час в Глухові Бруховецького козаки хотіли зрадити царя і передатись королеві. Вони посадили московського воєводу Лопухіна в тюрму і засипали землею живими тридцять Москалів. Глухівський протопоп Шматковський на силу вговорив козаків зістатись вірними цареві і не зачіпати московського війська. Нещасні козаки зовсім були збиті з пантелику царем, королем та двома гетьманами, котрі шарпали кожний до себе нещасну Україну.

В той час, як король з військом стояв під Глуховом, Тетеря йшов до його з своїми козаками на поміч. Він забирав по дорозі невеличкі городки та місточка. Одні оддавались йому самі самохіть, другі боялись Тетері і одчиняли перед Тетерею ворота; він повернув од Лохвиці на Гадяч, але в Гадячі було багато війська. Тетеря боявся брати його приступом і повернув на Глухів. Під Глуховом він уже не застав короля. Король пішов з військом в Литву. Тетеря з Чернецьким вернулись назад через Дніпро в київську Україну.

Так скінчився похід короля Яна Казиміра на Східну Україну. Він не повернув її до Польщі і тільки зруйнував багато сіл та городів і наробив багато лиха в Полтавщині та Чернігівщині. Як тільки вийшли звідтіль Поляки, московські воєводи почали карати ті городи, котрі по добрій волі оддались королеві. З Переяслава вийшло чотири тисячі Москалів на Воронків і почали карати їх, за те, що вони оддались королеві; звідтіль вони пішли на Боришполь і ограбили людей, потім вернулись у Воронків, спалили городок, побили багато людей і вернулись в Переяслав. Але за те тут проти їх збунтувались Українці і стріли їх кулями з гармат, так що вони мусили втікати в Київ. Сам Бруховецький жорстоко карав ті городи, котрі самі приставали до Поляків.

Тетеря з своїми козаками та з Поляками одступався до Дніпра. Тепер Полякам приходилось круто. Бруховецького козаки шарпали їх по дорозі, а найбільше в лісах та на болотах і з заду, і з боків, і спереду. В селах люди не давали їм ні хліба, ні сіна. Поляки потратили коней і мусили йти пішки, ще й нести на собі сідла і самі од голоду насилу волочили ноги. Тетеря й Чернецький насилу долізли до Дніпра. На Дніпрі рушилась крига. Одні перепливали через Дніпро на човнах та байдаках, поміж пливучими шматками криги, другі переїзджали на саночках там де ще стояв лід. По другий бік Дніпра їх уже ждав Сірко, що підняв Київщину проти Тетері й Поляків. Сіркові козаки стріляли на тих, що приставали к берегу. Сам Сірко стояв па березі на тому місці, де перевозився Чернецький. Але Чернецький перехитрив Сірка. Він звелів розпалити на березі здорове багаття і пустив славу, що в тому місці буде перевозитись через Дніпро, а сам тим часом пішов вище по Дніпру і переїхав на другий берег просто у Іржищева. Сам Чернецький з своїм полком переплив ріку вплав верхами на конях серед пливучої криги. Сірко кинувся туди, де горіло багаття, але там Поляків не було, а поки він добіг до Іржищева, Поляки вже перейшли Дніпро. Тільки що Сірко хотів кинутись на Поляків, йому дали знати, що татари вертаються до дому і ведуть з собою великий полон людий та товару. Сірко кинувся на татар, розбив їх і одняв од їх кілька сотень українських бранців.

Переїхавши через Дніпро, Тетеря став з своїми козаками під Вільхівцями. Він забажав в своїй гетьманщині бути. Сірко одняв уже од його половину його гетьманщини од Дніпра до Дністра, до самого Чигирина й за Умань. Тетерю ненавиділи, звали його зрадником, лядським прислужником. Сулима й Сірко піднімали народ проти Польщі й Тетері скрізь до самої Білої Церкви. В час того повстання пропав і Іван Виговський, бувший гетьманом після смерті Богдана Хмельницького.

Іван Виговський служив тоді в короля за київського воєводу. Він мав багато ворогів і між ними гетьмана Тетерю й польського воєводу Маховського. Ще давно, за життя Богдана Хмельницького, Тетеря був переяславським полковником і не любив Виговського, що був при Богдані генеральним писарем. Після того Тетеря оженився з вдовою

Данила, брата Івана Виговського, Оленою, дочкою Богдана і забрав собі велике її придане, котре дісталось би Іванові Виговському. Ставши зятем Богдана, Тетеря загарбав собі багато Богданового скарбу, мабуть тим що Богданів син Юрій постригся в ченці. Виговський і собі хотів забрати ті скарби. Тетеря почав з ним позиватись в польський суд і щоб не випустити із своїх рук скарбу, він задумав згубити Виговського. Як тільки в Київщині почалося повстання проти короля, Тетеря написав до короля, що повстання піднімає разом з Сірком та Сулимою, Виговський, митрополит Тукальський і Гедеон Юрій Хмельницький, що вони задумали одняти од Польщі правобережну Україну і передати московському цареві. Король тоді стояв під Глуховом і не пойняв віри Тетері, але написав до Виговського ласкавий лист, щоб він поклопотався як найшвидче погасити повстання.

Як, Тільки Тетеря вернувся в свою гетьманщину, король написав до його лист, щоб він як можна скоріше постинав голови всім верховодам повстання. Тетеря зрозумів, що до тих верховодів можна сміливо прилучити і самого Виговського.

Тим часом повстанці з Сулимою взяли Лисянку, взяли Ставище на Гнилому Тікичі і прогнали Маховського з Поляками до Білої Церкви. Тетеря пішов на поміч Маховському і вони вдвох прогнали Сулиму до Рокитної, де був убитий сам Сулима. В той час Виговський сидів в Хвастові і видав приказ по своєму воєводстві, щоб уся шляхта з'їзджалась на сейм в Житомир. Але польська шляхта вже не йняла йому віри, кричала, що Виговський зрадив Польщу, і не хотіла їхати на сейм. Виговського вороги намовляли шляхту і розпускали славу, що він став прихильником московського царя.

Почувши, що діється під Білою-Церквою, Виговський поїхав туди, щоб побачитись і переговорити з Тетерею, але вже не застав Тетері. Тетеря вже погнався за повстанцями під Рокитну. Виговський поїхав в Рокитну. В Рокитні йому привезли од Каховського лист, щоб він їхав в Корсун на раду про дуже потрібне діло. Виговський приїхав в Корсун до

Маховського і застав там Тетерю і кількох польських воєнних, що зібрались нібито на воєнну раду.

— Треба-б нам порадитись, як би скоріше задавити повстання і вигубити верховодів, котрі піднімають чорний народ на бунт, сказали декотрі на раді до Виговського.

Тільки що Виговський почав говорити, Маховский і Тетеря разом перебили його і назвали його зрадником і верховодом в повстанні.

— Ви не докажете сього і ніхто сього не докаже, сказав Виговський. Йому показали засвідчення тих козаків, котрих уже покарали смертю і котрі в муках перед смертю наговорили на Виговського. Виговський одговорювався тим, що чоловік готов наговорити всякої всячини, як його мучать та випитують. Його не слухали і говорити йому не дали. Воєнна рада стала несподівано воєнним судом над Виговським.

Тетеря й Маховський звеліли читати воєнний приказ, в котрому значилось, що за такий переступ, в якому обвинуватили Виговського його повинні покарати смертю.

— Ви не судді! — сказав Виговський, ви не маєте права читати мені приговор. Я воєвода й сенатор: мене може судити тільки король та сенат.

Виговського не слухали. Наставав вечір. Суді вийшли мовчки. Сторожа вхопила Виговського під руки і повела в одну хату, котра повинна була стати для його замість тюрми. Кругом хати поставили сторожу.

Смерком в хату ввійшов один офіцер Маховського й оповістив Виговському, що його розстрілять світом.

Виговський заплакав і спитав: де король? Принаймні дайте мені написати до короля.

Його не послухали. Тільки стало розвиднюватись, в хату ввійшла сторожа. Виговський стояв на колінах перед образом і читав акафист Богородиці. Йому сказали, що вже час йти на смерть.

— Дайте мені вмерти по-християнськи? Пришліть до мене православного священника, щоб висповідав мене і запричастив, — просив Виговський.

Сторожа його не слухала і потягла з хати. Тільки що Виговський вийшов за поріг, польські жовніри, вже зарані поставлені під хатою з рушницями, вистрелили в його в самі груди.

Так безвинно згубили зі світа Виговського Тетеря та Маховський: його зрада Польщі не була доказана. Виговського жінка, з роду Стетковичів, як тільки почула про страшну смерть чоловіка, впала і тієї-ж хвилі вмерла.

Звістка про смерть Виговського рознеслась по Україні між народом і ще більше зненавиділи Тетерю. В самому Чигирині знайшлися Тетерині вороги, котрі хотіли звести його з світа: вони послали за Дніпро до Бруховецького і накликали його на Тетерю.

Весною, в місяці марці, Бруховецький з Переяслава розіслав по Тетериній гетьманщині листи, в котрих оповіщав, що слідком за побитим королем і прогнаним Тетерею він вступає сам в Київську Україну з московським військом і щоб народ приставав під його гетьманську руку. Після того сам Бруховецький переїхав через Дніпро коло Сакирної в Черкащині і послав лубенського полковника, Гамалію з козаками на Черкаси. Гамалія спалив Черкаси і села кругом Черкас і пішов на Чигирин, де сидів Тетеря. Чигиринці послали до Чернецького просити собі помочі. Тим часом Бруховецький з Сокирної послав в Київ просити в

московського воєводи війська та гармат. Воєвода послав до його Москалів з німцем Страсбухом. Москалі не встигли дійти до Сокирної: дорогою їх перепинив хорунжий Собіський з польським військом і розбив. Сам німець утік перший. Між москалями попався той конотопський сотник, Нужний, що так зручно в ночі забрав в Нових-Млинах дорогу королеву посуду та гроші. Поляки присудили повісити його, але він сам просив, щоб його посадили на палю, бо, як він казав, батько його вмер такою смертю.

Не діждавшись Москалів, Бруховецький пішов на Чигирин, щоб попередити Чернецького. Чернецький в той час послав військо в Чигирин, а сам побіг в Крим просити собі на поміч орду. Не заставши в Криму хана, він побіг в другу орду в Буджак і привів з собою двох султанів з кілька тисячами татар. Чернецький дозволив татарам брати в полон ті городи й села, котрі не оддадуться Полякам. Татари розійшлись загонами по Київщині, а Чернецький прибув у Васильків і запросив до себе митрополита Йосифа Тукальського, архімандрита Юрія Хмельницького і ще кілька поважнійших духовних і почав ласкаво вговорювати їх, щоб вони намовляли народ та козаків не бунтуватися проти короля, обіцяючи за те королівську ласку. Митрополит подякував за королівську ласку, але сказав, що духовним людям не годиться мішатись у воєнні та мирські діла.

— Коли так, то ви поїдете у Варшаву до короля і самі розкажете йому, чому вам не годиться вмішуватись у воєнні та мирські діла, сказав Чернецький, догадавшись, що духовні недуже прихильні до короля.

Чернецький ще дав духовним сторожу. Сторожа провела їх до Варшави. Там взяли Тукальського й Хмельницького і посадили в тюрму в твердині, в городі Марієнбурзі, де вони висиділи два роки.

Посадивши духовних в тюрму, Чернецький рушив на Чигирин. Бруховецький мусів одступитись під Бужин, де був Сірко. Чернецький ввійшов у Чигирин, взяв Суботів, маєтність Богдана Хмельницького. В Суботові Чернецький сам колись сидів в полоні, попавшись Богданові в

руки в битві на Жовтих-Водах. Чернецький звелів розкопати могилу Богдана і його сина Тимоша в церкві і викинути їх кістки. Звідтіль Чернецький пішов на Стеблів. Він послав трубача, щоб стеблівці оддали місто. Вони не схотіли і Чернецький звелів наступати на Стеблів. На біду в той час запалився порох в церкві, де був склад пороху. Церкву зірвало. В самий переполох Поляки стали рубати ворота. Стеблівці здали містечко. Татари кинулись грабити і самі побились за добуток.

Чернецький зійшовся з Тетерею і пішов на Бруховецького, котрий з Вужина пішов у Канів і засів у йому.

В кінці мая Чернецький з Тетерею напали на Бруховецького і билися з ним од ранку до самого вечора і нічого не вдіяли. Поляки й Тетеря мусили одійти од Канева і одпочивати шість день. Сьомого дня Чернецький знов напав на Канів, вдарив на піших козаків Бруховецького, та на Москалів, та все таки нічого не вдіяв. Він опустився від Канева під Корсун, а далі під Білу Церкву і напав на Ставища. Ставищани стояли за царя і не пустили Чернецького. Вони вирізали всіх польських жовтрів, котрі зістали в Ставищах, і навіть поранених, котрі зістали в лазареті. В городі заперлось шістнадцять тисяч народу. Дачко й Булганий звеліли викопати кругом валів рів. З насипаної землі вийшов другий вал кругом Ставища. Народ глузував з Поляків, стоячи на валах. Чернецький об'їжджав своє військо, убраний в бурку з тигрячої рябої шкури. На його кричали з валів "ото ряба собака!" Гордий пан розлютувався і звелів татарам сплюндрувати всю околицю округом Ставищ і палити в город з гармат. В городі згоріло багато домів. Дачко був убитий. На його місце вибрали сотника Чина й Подобню. Поляки полізли на вали на приступом. Козаки одбили їх і вибили всю польську піхоту. Тоді Чернецький звелів обгорнути город військом. Ставищани од голоду мусили здатись. Вони зв'язали і привели до Чернецького тринадцять чоловік, між ними Чина і Подобню. Чернецький взяв з Ставища для татар великий викуп, поставив два полки і одняв дзвони, за те, що в їх дзвонили, скликаючи народ з сіл против Поляків. Під Ставищами поранили самого Чернецького. А Тетеря пішов з військом на Поділє, щоб не дати людям зібрати хліб і присилувати їх піддатись

королеві. Він розіслав листи, в котрих був намальований хрест та образ Богородиці. Тетеря заприсягався тим хрестом, що Поляки більше не будуть панувати на Україні. Але Тетері ніхто не йняв віри. Простий народ знав добре польських панів та Тетерю.

Од самих жнив 1664 року, всю зиму і до других жнив 1665 року тяглася війна Бруховецького з Тетерею та з Поляками. Військо Бруховецького все стояло в Каневі, а Чернецький та Маховський з Поляками кидались скрізь по Київщині, як опечені, брали городи, руйнували, палили, вирізували людей, та в їх не було сили вигнати Сірка, побити Запорожців та козаків Бруховецького. Городи й місточка вставали на Поляків, виганяли і вирізували польських панів, жидів та купців. Шляхта і жиди втікали на Волинь. Кальницький, полковник Варениця, лисянський Височан брацлавський Іван Сербин Дрозд покинули Тетерю і пристали до Бруховецького. Іван Сербин одняв од Поляків Умань та три городи: Бабани, Косенівку і Кисляк і вирізав всіх Поляків. Сірко стояв недалечко од Умані, в Торговиці і стеріг Україну од польських приятелів, татар. Сам Бруховецький стояв у Каневі і все писав до царя листи і просив у його московського війська, щоб зовсім добити Поляків та Тетерю. Але з Москви війська не присилали. Під рукою в Бруховецького служив тільки Косогов з невеличким військом з Донців та Москалів, та й ті кидали службу, трохи не всі повтікали. Зимою цар прислав Бруховецькому з дворянином Протасєвим тільки чотириста Москалів та й з тих багато повтікало до дому. Цар одписував до Бруховецького, що він не дає москалям харчі, морить їх голодом, бояри писали, що гетьманові треба посилати хиба мальованих людей, а не живих, а гетьман одписував, що тому неправда, що він харч видає, а москалі все продають, втікають до дому, а дорогою нападають скрізь по Україні на людей, розбивають і граблять, а якийсь московський дворянин Василь Кікін, вертаючись до Москви, продав дорогою в Переяславі вісім-десять восьмачок хліба.

Тим часом Височан одняв од Поляків Лисянку й Ставище. Чернецький не сподівався сього од Ставищан, напав на Ставище. Звелів вирізати всіх людей і спалив Ставище до останньої хати. Після того

Поляки вирізали всіх людей, навіть малих дітей в Боярці. Після такого кривавого діла люди з Корсуна, Білої Церкви та Черкас втікали за Дніпро і селились на степах. Після того Чернецький поїхав до Варшави на раду, чи на сейм. Йому було тоді 66 літ. Він заслаб дорогою. Під Дубном, в селі Соколівці він звелів нести себе в одну хату, висповідався і тут умер.

Після смерти Чернецького повстання проти Польщі ще більше розгорілось. Овруцький полковник Децик, Іван Сербин, Остап Гоголь приводили до присяги цареві громади і села. До українських селян пристала ціла ватага Волохів; Дрозденко накликав багато Волохів у свою ватагу і послав в Рашків, маєтність Олександри Хмельницької, вдови Томата Хмельницького, просити в неї харчі для Волохів. Хмельницька тихенько послала до Поляків просити помочі. Дрозденко перехопив її листи, напав на Рашків, одняв од Хмельницької хліб і всі скарби ще й звелів її вибити. Весною повстання ще більше розгорілося. Козаки розбили Поляків під Торговицею, потім під Вільшаною й Лисянкою. Четвертого квітня Дрозденко страшно розбив самого Тетерю і того таки дня Бруховецький послав Гамалію під Корсунь. Гамалія вночі повів Козаків на Корсунь. Козаки полізли через стіну і почали з криком рубати Ляхів. Всіх людей, з жінками й дітьми Гамалія перевіз в Канів. В самій Польщі проти короля збунтувався один великий пан Юрій Любомирський. Ян Казимір викликав з України польське військо. Польський воєвода, Яблоновський, родом українець, повів польське військо в Польщу. Сам Бруховецький виступив з Канева під Білу Церкву, а почувши, що збирається орда і хоче напасти на його, уступився під Київ в Мотовилівку. В Мотовилівці зараз вирізали всіх Поляків та жидів. В польських руках зостались в Київщині тільки три городи: Черкаси, Біла Церква, та Корсунь. З тих городів люди втікали за Дніпро на далекі степи в Харківщину. Тетеря побачивши, що Поляки програють діло, задумав утекти в Польщу. Сірко почув, що Тетеря втікає в Польщу, напав на Брацлав і заграбив всю маєтність Тетері. Тетеря писав до короля, що не може далі зоставатись на Україні, забрав весь військовий скарб і з жінкою втік в Польщу. Дорогою напав на його Сірко і одбив од його казну. В Польщі видурили в Тетері всі гроші, що він набрав на Україні і що йому дістались за жінкою, дочкою Богдана. Тетеря втік в

Туреччину до молдавського господаря. Частка Козаків, в Київщині, настановила на його місце гетьманом Степана Опару, котрий послав в Крим просити хана, щоб він затвердив його в гетьманстві. Східна половина України зосталась без гетьмана, поки не вибрали 1665, року гетьманом черкаського, полковника Петра Дорошенка. А поки що Бруховецький, зовсім безпечний од Поляків, покинув в Київщині в обнятих городах козацьку сторожу, перейшов Дніпро, став в Гадячі і послав в Москву до царя звістку, що він їде в Москву побачити "пресвітлі цареві очі".

Восени перед самим Воздвиженням 1665 р. в'їжджав в Москву гетьман Бруховецький з своєю старшиною. Два бояри виїхали йому назустріч за город. Бруховецький скочив з коня і дві чи поклонився до самої землі. Бояри спитали його про здоров'я і звеліли подати йому царського сірого коня. На коневі була дорога срібна позолочена збруя з дорогим камінням, вишитий золотом по срібному полі чупрак і оксамитове сідло. Гетьман сів на коня і бояри поїхали по обидва боки гетьмана. З гетьманом вступила в Москву козацька старшина з своїми слугами — всього 535 чоловік. Гетьмана з старшиною постановили на посланецькому дворі. Цар звелів видавати всім гроші на харч з свого скарбу. Шістсот сімдесят козацьких коней вигнали пасти на луки під Москвою. Через два дні 13 вересня гетьмана й старшину привели в царські покої. Всі цілували царя в руку, а цар питав всіх про здоров'я. Гетьман приніс цареві дари: мідну гармату, увойовану од Тетері, срібну гетьманську булаву, одняту од наказного гетьмана Яненка, арабського жеребця та сорок чабанських волів. З царських покоїв гетьман з старшиною вернув на свою кватиру. Зараз за ними слідком приїхав царський ключник і привіз їм од царя обід. День був пісний: страва була пісна, з дорогої риби, білюги, осятрини, стерлядів та пирогів. За обідом пили дорогі вина за здоровля царя і його трьох синів. Після того гетьман просив прийняти під царську руку всі українські городи, послати туди московських воєвод і забирати з їх податки в царську казну. Цар звелів гетьманові написати ті всі пункти на папері. Гетьман не був скупий на чужу кишеню і поступився багато де в чому цареві, щоби здобути собі в царя ласки й грошей. Він написав, щоб всі податки з українських міщан

та селян брати в царську казну; у всіх українських городах дохід з шинків повинен був іти в царську казну; а так само податки з млинів, пасік і чужоземських купців; давні козацькі вольности зостаються по давньому: кожний новий гетьман повинен їхати в Москву і брати булаву і знам'я з царських рук. Київським митрополитом повинен бути архієрей з Москви; в кожному українському місті з московським воєводою повинно бути ще й московське військо, а в кінці всього в Москві ніхто не смів би звати Козаків зрадниками.

Цар прийняв усі пункти, окрім того, де говорилось про настановлення митрополита в Києві з Москви. Цар хотів попереду змовитись об тім з царгородським патріархом. Але взагалі цар був дуже задоволений тими пунктами, бо гетьман оддавав йому в руки українські гроші, український скарб, і в Україні на городах мостив, рядом з козацькими полковниками, московських воєвод, котрі, перегодя, могли зовсім зайняти місце полковників і забрати в свої руки всіх козаків (як воно потім, через сто літ і сталось) Цар назвав Бруховецького боярином, а всіх полковників та осаулів — дворянами, себто подавав їм уже московські чини, як Польща ширила колись свої польські чини. Гетьман був дуже радий. Цар покликав його на обід до себе в дворець і посадив його за столом третім боярином. Од того часу Бруховецький підписувався на паперах: боярин і гетьман.

Після того обіду цар подарував гетьманові дорогу золоту одежу, обсипану дорогими камінчиками та перлами, та високу боярську шапку. Полковникам та писарям дали соболів та сукон.

Бруховецький випросив у царя собі і своїй жінці й дітям на вічні часи Шептаківську сотню під Стародубом, хоч був тоді ще нежонатий; бо Гадяч з волостю належав не до його, а тільки до того гетьмана, котрий буде гетьманом. Гетьман випросив у царя всім полковникам по салу. Цар згодився на все. Хитрий гетьман вгадував, що поступився цареві вже геть-то багато, вгадував, що Україна не згодиться на се все, і випросив собі маєтність в Чернігівщині, як можна ближче од Москви.

Щоб зовсім запобігти ласки в Москви, Бруховецький задумав женитись в Москві і просив царя вибрати йому дівку, яку-небудь боярську дочку. Цар звелів йому женитись з дочкою князя Дмитра Долгорукого. Гетьман оженився з нею, а декотрі полковники так само поженились в Москві з боярськими дочками.

Одначе не всій старшині прийшлось вернутись до дому.

Раз гетьман з старшиною обідав у князя Юрія Долгорукого. За обідом писар Захар Шийкевич почав лаяти поганими словами переяславського протопопа Григорія Бутовича, військового суддю Петра Забілу та двох полковників. Шийкевич замахнувся на протопопа ножем. Протопоп вихватив у його ножа, він кинувся на протопопа з виделками. Сам гетьман пожалівся на писаря цареві. Цар звелів зробити над писарем суд. На суді козацький осаул Богдан Щербак показав, що Шийкевич обходився з козаками гордо та пишно, бив і навіть скалічив декотрих козаків, а як хто з козаків прийде до писаря за ділом, то він лається, і ніхто з ним не сміє говорити, доки він сам не заговорить. Суд засудив писаря і цар звелів вислати його в Сибір.

Бруховецький засидівся в Москві до самого Різдва. А тим часом з України до його доходили недобрі вісти. На західній Україні, в Київщині піднімався славний Петро Дорошенко, черкаський полковник. Дорошенко бачив, що ні Москва, ні Польща не мають сили і не можуть вигнати одна другу з України, не хотять дати ніяких прав та вольности для козаків та для народа і тільки руйнують дурнісінько край. Він задумав вигнати з України і Поляків і Москалів і знов злучити до купи обидві половини України, розірвані Москвою і Поляками, ставши гетьманом усієї України. Не маючи в руках доволі війська, він задумав привернути Україну під власть турецького султана і з турецьким військом вигнати з України і Поляків, і Москалів. Ще за рік попереду він уже посилав в Крим до хана посланців і просив його оступитись за козаків перед польським королем, щоб король вивів своє військо з України і вернув з тюрми Юрія Хмельницького та Гуляницького. Хан тоді його не послухав. А тим часом козаки вибрали гетьманом Опару і він

піддався під власть кримського хана. Але татари довідались, що опара і до хана горнеться, і до Москалів листи пише: вони вхопили Опару, закували в кайдани і послали до короля. Король звелів посадити його в тюрму в Марієнбурзі.

Після того татари напали на Опариних козаків і почали стріляти та однімати коні. Битва тяглася до ночі, а вранці татари виступили перед Опарину ватагу й закричали: козаки! Хочете взяти собі за гетьмана Петра Дорошенка? Як візьмете його, то ми не будемо вас зачіпати. Козаки зібрались на раду і згодились прийняти за гетьмана Дорошенка. Дорошенко був внук Михайла Дорошенка, котрий був гетьманом. Він родився в Чигирині. Ще за Богдана Хмельницького він був полковником прилуцьким, потім черкаським, а за Тетері він був генеральним осаулом. Вибравши Дорошенка гетьманом, опарина ватага козаків присягнула королеві в вірности і ханові — в приятельстві. Дорошенка вибрали 1665 року, і він зараз оповістив себе прихильником татар та турок і почав одбивати городи, забрані Бруховецьким. Він напав на Брацлав, де сидів полковник Дрозд, вірний Москві та Бруховецькому, а Дорошенкові козаки набігли під самий Київ, на Мотовилівку. Наказний гетьман, переяславський полковник Єрмоленко писав до царя і просив, як можна скоріше пустити гетьмана на Україну.

Зимою, з самого початку 1666 року Бруховецький вернувся на Україну. По Україні пройшла чутка про пункти гетьманської умови з царем. Та умова не подобалася ні духовенству, ні козакам, ні городянам, ні Запорожцям.

Перший підняв голос проти гетьмана його давний приятель архієрей Методій з київським духовенством. Методій 22-го лютого, 1666 року, з печерським архімандритом, з ігуменами монастирів прийшов до московського воєводи Петра Шереметьєва, що тоді сидів в Києві і просив, щоб він дозволив подати до царя просьбу, щоб цар не однімав од духовенства давніх прав та вольностей. Методій говорив, що київське духовенство просило Бруховецького дозволити вибрати митрополита в Києві по старому звичаю, вольними голосами од духовенства, городян і

козаків, а гетьман одписав, що в Київ цар пришле митрополита з Москви. Методій говорив гаряче, розпалився, а далі сказав: Як тільки цар не дозволить нам вибрати митрополита вольними голосами з українських архієреїв та пришле з Москви готового, то ми запремося в манастирях і хиба нас виволочуть звідтіль за шию та за ноги, тоді тільки буде в Києві московський митрополит. От в Смоленському наставили з Москви архієрея Філарета, а він уже пооднімав вольності од духовенства і зве Смольнян неправославними, іновірцями. Шереметьєв заспокоїв духовенство, але воно вже стало проти гетьмана за те, що він, на свою користь, поступився цареві правами духовенства. І справді Бруховецький почав однімати од монастирів маєтності й землі. В марті київське духовенство послало в Москву ігумена Мелетія Дзіка просити в царя дозволу, вибрати собі митрополита вольними голосами. Цар сказав, що він послав лист в Цареград, спитати про се діло патріарха. Раз на обіді в Лаврі Методій і всі духовні, при московському бояринові прямо сказали, що вони не приймуть митрополита з Москви, що Бруховецький їх лютий ворог і їм непотрібний, бо він забрав тепер всю власть в свої руки. Давні приятелі, Методій та гетьман тепер стали ворогами і писали обидва листи до царя та обговорювали один другого.

Разом з духовенством незлюбили Бруховецького городяни-міщани. Бруховецький хотів одняти од міщан їх вольності і наговорював на їх перед царем, що через ті вольності міщани тягнуть до Польщі. Міщани повинні були давати кватирі для московського війська, а гетьман приказував міщанам давати кватирі й козакам. Міщани тепер мусили платити податки в царський скарб. В городи наїхали московські цілювальники і збирали з міщан податки для царя, а козаки брали з їх збори і в гетьманський скарб, видирали силою. Московський воєвода Шереметьєв, довідавшись, що козаки збирають гроші з міщан в гетьманський скарб, написав до його і велів йому не зачіпати міщан. В Переяславі Грек Іван Тамара збирав на перевозі плату з проїзжих людей для гетьманів. Тепер московський воєвода Шереметьєв звелів Тамарі збирати плату для царя. Тамара зібрав пятьсот карбованців і хотів одвезти гроші в Київ і подати через Шереметьєва в Москву, а Бруховецький звелів йому привезти гроші до себе в Гадяч та ще й не

п'ятсот, а тисячу карбованців і наказував, як тільки Тамара не привезе йому грошей, то він йому голову зітне. Козаки однімали од міщан млини, брали з їх підводи, а Москалі і собі забирали од їх підводи. Міщанам стало дуже важко. Городи стали проти гетьмана.

Як тільки Бруховецький вернувся з Москви боярином, на його почали гримати й козаки. Бруховецький, вернувшись на Україну московським боярином, став гордий до козаків, недоступний. Тепер козаки вже не вибирали полковників вольними голосами, як було попереду. Бруховецький сам сажав полковників, неначе цар, сажав людей до себе прихильних, а неприхильних скидав самоправно з місця, забивав в кайдани та кидав в тюрму. Ще в Москві він спровадив писаря Шийкевича в Сибір. Тепер він покарав суддю Юрія Незамая за те, що він видав пашпорт на виїзд з Канева п'яти жінкам неприхильних до гетьмана козаків. Гетьман побив Незамая, забив в кайдани і одіслав в Москву, звідкіль цар вислав його в город Казань.

Потім посадив в тюрму нелюбого для себе полковника Гамалію, Децика. Козаки кричали, що до сього часу між козаками не було бояр та дворян, а тепер, як настали бояри та дворяни, козаки теряють свої давні вольності. Ті полковники, що добули собі в Москві дворянство, соромились і боялись зватися дворянами. Переяславський полковник-дворянин, Єрмоленко сказав на обіді при всіх, навіть при московських людях: "мені дворянства не потрібно! Я по стародавньому козак". Козаки в Переяславі кричали: "Ходім на Запорожжя! зберемося всі та й ударимо з Січі на гетьмана".

Бруховецький побачив, що вийшло погано і писав до царя, щоб він прислав ще більше московського війська на Україну: він думав через те військо вдержатись на гетьманстві. А тут почали прибувати на Україну московські воєводи з московським військом. Окрім Києва, воєводи сіли в Прилуках, Лубнах, Гадячі, Миргороді, Полтаві, Батурині, Глухові, Сосниці, Новгороді-Сіверському, Стародубі. Московське військо лилося на Україну, як колись польське. Разом з воєводами наїхали з Москви урядники і почали переписувати всіх людей в городах і в селах:

записували землі, млини, ліси, заводи, пасіки і все обкладали податками для царя. Московські воєводи грубо обходились з козаками і з міщанами, обдирали їх, лаялись паскудними словами, безчестили молодиць та дівчат, били козаків палицями. Сам Бруховецький жалівся в Москву, що переяславський воєвода Вердеревський бив його зятя, Михієнка, посадив без вини, в тюрму, гетьманським людям не дав косити сіна. В Полтаві московський воєвода Хитрово ставив Москалів в козацьких хатах, лаяв козацького полковника і його жінку паскудними словами, козаків бив палицею, вибивав їм очі, плював в лице, випихав в шию, безчестив дівчат. Козаки кидали козакування і приписувались в міщан.

На Україні схопилось проти воєвод повстання. Поперед усього в Переяславі. Якийсь чоловік в Переяславі, Петрушка Челюсткин, родом москвич, але давно живучий в Переяславі змовився з козаками вирізати всіх московських людей. Бруховецький дізнався про се і звелів закувати Петрушку в кайдани і одіслати в Москву. Швидко після того, літом, як полковник Єрмоленко стояв з своїм полком в слободі Богушкові, його полк збунтувався: козаки вбили Єрмоленка, пішли в Переяслав, вирізали московське військо і запалили половину города. Бруховецький сидів тоді в Гадячі. Він дав знати в Київ воєводі Шереметєву і обидва вони разом, з Києва та з Гадяча, рушили на Переяслав і задавили бунт. Ватажків повстання вхопили і постинали голови одним в Києві в Шереметьєва, другим в Гадячі, в гетьмана. Разом з тим за Дніпром декотрі городи Бруховецького передались до Польщі.

Тим часом проти Бруховецького та Москви піднімалося і Запорожжя. В Січі ще й досі сидів московський воєвода Касогов, той самий, що разом з Сірком воював з Поляками. В його було п'ятсот чоловік московського війська. Запорожці почули, що виробляють в українських городах воєводи з гетьманом і почали кричати, що вони готові пристати до Дорошенка і татар. Вони зараз скинули з місця отамана Леська Шкуру за те, що він знався з московськими воєводами, Касоговим та Шереметьєвим і вибрали отаманом Рога, московського ворога. Московський цар тим часом послав уже московське військо в Кодак, невеличку твердиню на Дніпрі, з котрої можна було напасти на Січ і

держати запорожців в московських руках. Ріг написав до Бруховецького лист, в котрому він говорив, що запорожцям в Кодаку Москва непотрібна і що Бруховецькому не приходиться дражнити запорожців, бо хоч він має царську ласку, але став гетьманом через запорожську ласку й поміч. Кошовий отаман заборонив козакам навіть ходити до Касогова і знатися з ним. Касогов мусів утікати з Січі, а Ріг послав запорожців в Кодак не пускати туди московського війська. Окрім того січовики послали двісті козаків на Україну, в Полтаву, щоб впіймати самого Бруховецького і підняти проти його Полтавців.

Саме в той час прийшла вістка на Україну, що цар Олексій помирився з королем. Як ми вже говорили попереду, Поляки вигнали московське військо з Білої Руси. Цар мусів миритись з ним і оддав Польщі половину України по сам Дніпро, все Поділє, Київщину і Білу Русь. Один тільки Київ з повітом, до Трипілля та Стайок зостались при гетьмані Бруховецькому та під Москвою.

Сей мир стає 1667 року в Андрусові і тим зветься андрусівським. Цілою половиною України поступився Польщі московський боярин Ордин-Нащокін, що переговорювався з Поляками в Андрусові. Цар обіцяв ще до того заплатити один мільйон золотих, чи двісті тисяч карбованців тим польским панам, котрі мусили перебратись з гетьманщини Бруховецького на польський бік Дніпра і покинути свої маєтності. Цар з боярами оддали Польщі половину України, а козаків навіть про те й не спитали, не тільки що не покликали на раду в Андрусів… В Андрусові постановили, що Запорожжя зостається під московським царем, але щоб і цар і король мали право оборонятись од татар запорожським військом і забороняти їм плавати по Чорному морі, нападати на турків, щоб не роздражнити турецького султана.

Сей андрусівський мир лягав важким каменем на Україну, а ще важчим на Запорожжя. Поляки говорили боярам, що треба розділити Україну між Польщею й Москвою, щоб зовсім знести козаччину, тобто, щоб вигубити саму силу України, а потім господарювати на Україні, як Польщі й Москві буде завгодно, бо вже ніхто не буде мати сили

оборонятись од їх обох. На Запорожжі пішла чутка, що московський цар хоче миритись і з татарами. В Крим до хана їхав уже московський посланець Ладиженський з гостинцями і з листами до хана. З ним їхали і татарські посланці. Запорожці побачили, що їх хотять уже здавити з трьох боків: з Польщі, з Москви і з Криму; вони перейняли на дорозі Ладиженьского, привели в Січ, забрали в його гроші і папери і сховали в Січі. Новий кошовий Остап Васютенко вговорив козаків на раді випустити Ладиженського. Його випустили ще й для проводу послали з ним сорок козаків. Тільки що вони за дві верстви одплили по Дніпру, їх догнали козаки на човнах і звеліли їм пристати до берега. Козаки звеліли москалям розібратись і тікати в воду. Тільки що вони кинулись в воду, на їх почали стріляти з рушниць. Куля потрапила в Ладиженського і він потонув. Після того Запорожці постановили пристати під руку Дорошенка, йти на Україну і виганяти московських воєвод, щоб вони не дерли податки з братів Українців.

Нелюбов до Бруховецького і до його приятелів, московських воєвод виросла та прибільшувалась, а воєводи та московські збирачі податків дерли і з козаків і з селян, скільки можна було здерти. Воєвода Волконський в Полтаві записав козаків між міщанами і брав з їх податки і чинш з пасік. Московські перепищики їздили по селах п'яні і брали в свої кишені з чоловіка по шагу й по два шаги. Разом з Москалями обдирали народ і козацькі полковники, наставлені Бруховецьким, а не вибрані козаками. Полтавський полковник Витязенко за малу провину одбирав у мужиків товар і коні, загадував мужикам возити йому дрова. Козаки й селяни ненавиділи московських збирачів податків, ловили їх і били. Міщани й селяни не любили козаків за те, що вони й собі брали з їх податки в гетьманський скарб. Всі згоджувались в тому, що Бруховецький накликав на їх московську пеню: воєвод, москалів та московських переписувачів і збирачів усяких податків. Всі ненавиділи гетьмана.

Тим часом гетьман Дорошенко зовсім піддався під власть турецького султана і його думка, за поміччю турків і татар, одбитися од Москви і од Польщі чим далі тим більше розходилась між козаками. Ще

перед андрусівським миром, зимою 1666 року, Дорошенко зібрав під Лисянкою козацьку старшину і говорив, що треба вигнати з України всіх Поляків в Польщу, передатися під власть турків і татар і потім з ордою йти на Бруховецького за Дніпро, щоб вирвати з рук царя сусідню Україну: Старшина одного полка почала кричати на Дорошенка: "ти татарський гетьман! тебе постановили татари, а не військо вибрало; ми поїдемо до короля!" "Про мене, їдьте й зараз! ви на мене не кричіть; я вас не боюсь". З сими словами Дорошенко поклав булаву і пішов собі в город: то був знак, що він одрікається од гетьманства. Полковники і вся старшина догнали Дорошенка вернули назад і знов настановили гетьманом.

Тоді Дорошенко дав знати в Крим і Царгород, що Україна передається під власть султана та кримського хана. Тоді султан звелів ханові Аділь-Гиреєві, щоб він ішов з татарами на Польщу. Восени 1667 року хан послав татарського царевича Девлета-Гирея на Україну. Царевич кинувся на гетьманщину Бруховецького, на Крилов, Переяслав, Ніжин, набрав тисяч з п'ять бранців, оступився під Умань і через два місяці злучившись з козаками, рушив на короля. Козаки й татари рушили на Межибіже, розбили до останку польське військо, взяли в полон польского воєводу Маховського і в кайданах послали в Крим. Після того татари й Дорошенкові козаки кинулись під Львів, Камянець, набрали в полон шляхти, жінок, дітей та жидів.

Москва стривожилась; вона боялась, щоб Дорошенко і справді, за поміччю татар, не одняв од неї усієї України. Московський воєвода Шереметьєв слав листи до Дорошенка, просив його одкаснутись од татар і пристати до Москви. Шереметьєв послав свого посланця в Чигирин, намовляв митрополита Йосифа Тукальского, печерського архімандрита Інокентія Ґізеля, Юрія Хмельницького, щоб вони вговорювали Дорошенка приставати до Москви, слав Дорошенкові дари, щоб вірно служив королеві й цареві. Але Дорошенко був не з таківських. Він ненавидів Польщу, не йняв віру Москві і одказував Шереметьєву, що він боярства з Москви для себе не хоче, до короля не пристане, а до царя готов би й пристати, як би він не слав своїх воєвод на Україну та не

зачіпав козацьких прав та вольностей. Дорошенко докоряв московським воєводам, що вони роздерли Україну на дві половини, хотять з Поляками знести козаччину, наслали московських писарів записувати людей і брати податки на царя по московському звичаю. Дорошенків брат, Грицько, писав до московських воєвод, що гетьман може-б і привернувся до царя, як би йому дали гетьманство на обох боках Дніпра, скинувши Бруховецького.

Бруховецький бачив, що на його з усіх боків збирається лихо. Старшина, духовенство і народ Запорожжя ненавидять його за його братання з Москвою. Він бачив, що все піднімається проти Москви і задумав і собі встати на Москву, щоб вернути собі ласку Козаків і народу. Бруховецький задумав одірвати Україну од Москви.

В той час вертався на Україну архієрей Методій, лютий ворог Бруховецького. Методія кликали в Москву на суд, що тоді нарядили над московським патріархом Никоном і він пробував в Москві більше пів року. Бруховецький боявся Методія, як московського приятеля, боявся, що він буде про все писати в Москву і викаже заміри Бруховецького. Але Методій вертався з Москви вже московським ворогом. В Москві прийняли Методія вже не так щиро, як попереду. Методій хотів стати київським митрополитом, йому сього не дали. Раз він попросив собі в царя соболів, і соболів йому не дали, а виряджаючи в дорогу, наказали, щоб вів покорився гетьманові, не лаявся з ним.

Саме тоді, як Методій їхав з Москви просто в Гадяч, тодішню столицю Бруховецького, Бруховецький послав посланців до печерського архімандрита Ґізеля, котрий тоді проживав в Смілі, в маєтності Печерського монастиря. Посланці кликали Ґізеля в Гадяч до гетьмана. Ґізель злякався; він був не в ладу з гетьманом, одначе хоч-не-хоч мусів їхати. "Чого на мене сердитесь і в Печерській обителі за мене Богу не молитесь?" спитав в архімандрита гетьман. "Ми не бажаємо тобі ніякого лиха, сказав архімандрит, але бачимо твою неласку до нас: твої Козаки граблять монастирські маєтності, беруть коні, товар, хліб, обижають нас і людей". "Я сього більше не дозволю Козакам, сказав гетьман: я чув, що

до нас їде Методій. До сього часу було в нас тихо, а як приїде, то начнеться лихо. Поговори з ним отче, щоб він зо мною помирився".

Надаремно гетьман боявся! Методій сам прийшов до його миритись. Методій розказав, як його погано витали в Москві, не хвалив московських архієреїв, московських норовів, розказав, що він сподівається од Москви для України багато лиха, що московський воєвода, Ордин-Нащокін веде на Україну велике московське військо, хоче силою забрати всі українські городи. Гетьман і Методій знов стали приятелями по давньому. Методій видав свою дочку за гетьманового небожа. Вернувшись з Гадяча у свій рідний Ніжин, Методій перед усіма кляв Москву, лаяв тамошніх архієреїв та воєвод і писав Бруховецькому, щоб він стерігся, щоб його не потягли за шию в Москву.

В той час Дорошенко через митрополита Тукальского переговорювався з Бруховецьким. Тукальский писав до його листи, що Дорошенко оддасть йому гетьманську булаву і як тільки він встане на Москву і вижене Москалів з України, то забере під свою руку, всю Україну.

Тоді Бруховецький скликав своїх полковників в Гадяч на потайну раду, і почав міркувати, яким би способом витурлити Москву з України. Полковники слухали, але не дуже поняли віри. Бруховецький зараз примітив теє, заприсягнувся і поцілував хрест. Полковники й собі заприсяглись перед ним і поцілували хрест.

Швидко після того була друга рада, по другий бік Дніпра, в Чигирині, в другого гетьмана. На ту раду зібрались: гетьман Дорошенко, митрополит Тукальский, чернець, Юрій Хмельницький, Дорошенкові полковники і вся старшина, татарські посли з Криму, чернець, присланий од Методія і посланець од Бруховецького.

На сій раді Дорошенко постановив, щоб, Українці на обох боках Дніпра жили в мирі та в згоді, щоб вся Україна привернулась до

турецького султана і платила йому податок, як платить волоський князь. Турки й татари будуть обороняти Україну і ходити на Польщу й Москву. Юрій Хмельницький сказав: я викопаю ввесь батьківський скарб, дам плату татарам, аби тільки не бути під рукою московського царя та польського короля. На тій раді постановили побити по всій Україні царських воєвод та московське військо. На тій раді були посли і з Запорожжя. Вони присягли за Січ, що зостануться під рукою гетьмана Дорошенка. Татари вже стояли за Чорним лісом. Дорошенко був уже готовий пустити всіх на Польщу й на Москву. В місяці лютому, 1668 року, в Гадячі, московський воєвода Огарьов і московські полковники прийшли до Бруховецького вдарити чолом. Бруховецький був дома, але не вийшов до їх. Слуги сказали воєводі, що гетьман в церкві. Воєвода послав до церкви подивитись, чи є там гетьман, гетьмана в церкві не було. Огарьов пішов до церкви, а полковники пішли до дому. Після того, на половині служби божої, Бруховецький послав за московським полковником, Німцем Йоганом Гульцом і сказав йому, що прийшли з Січи Запорожці і намагаються, щоб московське військо виходило з України, так, ви московські полковники, виходьте собі з наших городів. Бруховецький покликав воєводу Огарьова і сказав йому: "Геть виходьте з наших городів! а як не вийдете, то козаки вас поб'ють".Огарьов забрав своїх двісті Москалів і пішов до воріт. Ворота були заперті і коло воріт стояли козаки. Козаки випустили Гульца з старшиною, а воєводу й Москалів не пустили. Іван Бугай кинувся на Огарьова, козаки на Москалів. Воєвода вискочив за город, але козаки догнали його, догнали й Гульца, половину Москалів побили, половину забрали в полон. Огарьова поранили в голову і поклали в хаті у протопопа на ліки.

Бруховецький розіслав грамоти по Україні, щоб козаки вигонили воєвод та Москалів. В тих грамотах Бруховецький жалувався на царя, що він роздер Україну на дві половини, оддав половину Полякам ще й наслав обдирачів збірати з Українців податки в московський скарб. Таку саму грамоту Бруховецький послав на Дін, щоб підняти на царя доньских козаків. В сій грамоті він жалувався на воєвод і звав їх московськими цариками.

Козаки скрізь піднялись на московське військо. Чернігівський полковник Іван Самійлович з козаками та міщанами напав на воєводу Андрія Толстого. Толстой запалив город і почав одбиватись. Козаки забрали воєвод у всіх городах, декотрих повбивали, декотрих забрали в полон і побили й порозганяли Москалів.

Весною царські воєводи Щербатий та Лихарьов виступили з Москви на Бруховецького і розбили козаків під Почепом, а літом знов розбили під Новгородом Сіверським, попалили й спустошили українські села на двадцять верстов кругом по всій дорозі. Воєвода Ромодановський обліг з москалями городи Котельву та Опошню.

Бруховецький тим часом накликав до себе Запорожців і дав їм волю. Запорожці зневажали старшину і виробляли що тільки хотіли. Бруховецького полковники послали до Дорошенка і накликали його на Бруховецького. Дорошенко і митрополит Тукальский послали до Бруховецького, щоб він привіз до Дорошенка гетьманську булаву, покорився йому, собі взяв би тільки маєтності в Гадячі до життя. Бруховецький скипів. Він звелів хапати Дорошенкових козаків, а сам наслав посланців в Цареград, піддатись під його руку, як піддався й Дорошенко. Бруховецького посли: полковник Грицько Гамалія, писар Лавріненко та обозний Безпалий прибули в Адріянополь, де тоді проживав султан Магомет. Вони просили султана прийняти гетьманщину Бруховецького під своє підданство, тільки щоб султан обороняв Козаків од Поляків та Москалів. Султан згодився. В Гадяч приїхав татарин Челібей приймати присягу на підданство султанові. Бруховецький дав татарам сім тисяч червінців, а Челібеєві подарував карету з кіньми, килимами, ще й дві дівки. Бруховецький виступив з козаками і татарами проти московського війська під Диканьку. Але тут прийшла чутка, що на його йде Дорошенко. До Бруховецького прийшли десять Дорошенкових сотників, щоб він оддав гетьманську булаву, знамено і буньчук. Бруховецький велів забити сотників в заліза і одіслати в Гадяч. Другого дня появились Дорошенкові полки. Як тільки козаки Дорошенка й Бруховецького зійшлися до купи, то всі разом закричали: "ми за гетьманство не будемо битись! Бруховецький ніякого

добра нам не зробив і тільки розпочав війну". Козаки кинулись грабити Бруховецького вози.

Дорошенко послав сотника Дрозденка взяти Бруховецького і привести до себе. Дрозденко увійшов у гетьманське шатро. Бруховецький сидів в кріслі. Дрозденко взяв його під руку і хотів вивести з шатра, але тут нагодився запорожський полковник Іван Чугуй, давний приятель Бруховецького. Чугуй ударив Дрозденка мушкетом в бік. Дрозденко впав на землю. Але не помогло. Дорошенкові козаки вбігли в гетьманський намет, взяли Бруховецького і повели до Дорошенка.

"Чом ти не оддав мені булави?" спитав його Дорошенко. Бруховецький мовчав. Дорошенко махнув рукою. Козаки кинулись на Бруховецького, почали рвати на йому одежу, бити його киями, рушницями, палицями, вбили й покинули голого. Чугуй боронив його до самої смерті. Дорошенко запевняв Чугуя, що він не хотів смерті Бруховецького.

В вечері козаки з обох сторін Дніпра попились, почали кричати, галасувати і хотіли вбити й Дорошенка. Дорошенко насилу втихомирив їх, звелівши викотити їм кільки бочок горілки, а в вечері виїхав з старшиною, на всякий час, на край обозу. Дорошенко звелів поховати Бруховецького в Гадячі, в місяці липні 1668 року, в тій церкві, котру він сам поставив.